

RECENZÍÓ

CSAPÓ ZSUZSANNA (SZERK.): JUBILEUMI TANULMÁNYKÖTET AZ 1966. ÉVI EMBERI JOGI EGYEZSÉGOKMÁNYOK ELFOGADÁSÁNAK 50. ÉVFORDULÓJÁRA (BUDAPEST: DIALÓG CAMPUS – WOLTERS KLUWER 2019) 272.

1. A Csapó Zsuzsanna által szerkesztett tanulmánykötet célja a 2016-ban elfogadásának ötvenedik, hatályba lépésének negyvenedik évfordulóját ünneplő két meghatározó emberi jogi egyezségokmány, a Polgári és Politikai Jogok Nemzetközi Egyezségokmánya (PPJNE) és a Gazdasági, Szociális és Kulturális Jogok Nemzetközi Egyezségokmánya (GSZKJNE) előtti tiszteletadás. A kötet – ahogyan az a szerkesztői előszóból is világosan kiderül – nem egyszerűen magasztalni kívánja e két óriás oszlopot, amelyek az univerzális emberi jogi rendszert tartják vállukon, hanem mérleget szeretne vonni az elmúlt évtizedekről és fel akarja vázolni a jövőbeli fejlődés lehetőségeit is. A tanulmányok jelentős része azzal a kifejezett céllal íródott, hogy szakmai párbeszéd alapjául szolgáljanak, mégpedig vitaindító jelleggel. A résztvevő szerzők a szakmai kiválóság egyik zálogát jelentik, mivel mind az egyetemi szférában dolgozó kiváló elméleti jogászok, gyakorló szakemberek, tudományos műhelyek tagjai vagy nemzetközi kapcsolatokban jártas diplomaták. A kötetet Csapó Zsuzsanna egyetemi docens, NKE, szerkesztette, és Lattmann Tamás lektorálta, mindketten a hazai nemzetközijogász közösség elismert tagjai.

Aktuális emberi jogi kérdések 2016-os az emberi jogokkal foglalkozó magyar szakemberek lencséjén keresztül szemlélve – így lehetne legpontosabban aposztrofálni a kötetet, amely a szerzők eltérő látásmódján keresztül vázolja az emberi jogok legégetőbb kérdéseit. Az egyes szerzők az emberi jogok egy-egy szegmensét vizsgálták, így Andrassy György a kisebbségvédelmet, Bruhács János a területi erőforrásokkal való rendelkezés szabadságát, Molnár Tamás pedig a külföldiek kiutasítását. Mások inkább az értelmezési lehetőségekre fókuszáltak, mint Chronowski Nóra és Lukonits Ádám kettőse, akik a GSZKJNE hatását vizsgálták az Alkotmánybíróság gyakorlatában. Ide sorolható Kaponyi Erzsébet is, aki a gazdasági és szociális és kulturális jogok sajátosságait veszi górcső alá, valamint Kardos Gábor, aki az egyetemlegesség és fokozatosság tengelyén haladva vizsgálja a 2008-as világválság hatását a gazdasági, szociális és kulturális jogokra. Raisz Anikó összehasonlító megközelítést alkalmazva elemzi a nemzetközi bírói fórumok egymásra hatását, míg Tóth Norbert a két egyezményhez fűzött fenntartások és kifogások rendszerének bemutatásával érzékelteti a veleszületett emberi jogok és az emberi jogi tárgyú egyezményekhez fűzött fenntartások politikai szempontból érthető, jogi szempontból megvalósítható, azonban morálisan valamelyest kifogásolható gyakorlatát. Megint mások a kikényszerítés és a fejlesztési lehetőségek lencséjén keresztül elemezték a két monumentális emberi jogi egyezményt. Csapó Zsuzsanna egy univerzális emberi jogi bizottság teoretikus lehetőségét veti fel, Kecskés Gábor az egyéni panaszjog eddigi gyakorlatát taglalja, Komanovics Adrienne pedig a nemzetközi ellenőrzés egyes aspektu-

sait veti össze. Lakatos István a történeti fejlődésen és a politikai kompromisszumok dimenzióján keresztül avatja be az olvasót az univerzális emberi jogi testületek fejlődési ritmusába, Szabó Gábor viszont inkább az érvényesíthetőség és felelősség szempontjából közelíti meg az emberi jogok tematikáját.

2. Andrásy György az emberi jogok kisebbségi aspektusát mutatja be tanulmányában, a nyelvszabadság, kultúraszabadság és vallásszabadság hármasságára fókuszálva. A szerző elhatárolja egymástól az említett három rész-jog magánéleti és közéleti perspektíváját, miközben az Emberi Jogok Bizottsága és az ezt felváltó Emberi Jogi Bizottság vonatkozó joggyakorlatával is megismerteti az olvasót. Az összetett témát Andrásy György olvasmányosan, jogfilozófiai történetmeselésbe ágyazva tárja az olvasó elé, már-már azt az érzést keltve, hogy egy egyetemi nagyelőadás hangzik el az elemzés. A jogfilozófiai interpretáció árnyoldala azonban, hogy a jelentős szakirodalom felvonultatása egyúttal megköveteli az olvasótól a témában való jártasságot, és nagyfokú előzetes tudást feltételez a témában. Az előző példával élve, mintha egy folytatólagos előadásorozat következő alkalmára ült be volna az olvasó, ahol az előadó feltételezi, hogy a félév során korábban leadott anyagokat mindenki adekvát módon elsajátította.

A népek önrendelkezési joga, valamint a természeti erőforrásokkal való rendelkezés szabadsága áll Bruhács János tanulmányának középpontjában. A téma aktualitása vitathatatlan, hiszen a nemzetközi kapcsolatokkal foglalkozó szerzők közül jónéhányan az eljövendő korok véres küzdelmeit vizionálják a természeti erőforrások és a felettük való rendelkezés kapcsán.¹ A szerző a biztonságpolitikai aspektusokat a Biztonsági Tanács tevékenysége alapján szemlélteti, miközben – jogtudóshoz méltóan – a kollektív emberi jogok e szelvének általános nemzetközi joggal való kapcsolatát mutatja be. A szerző egyúttal latin-franciás előképzettséget is feltételez az olvasótól, ugyanakkor hiánypótló módon meg is ismerteti az olvasókkal a magyar jogi kultúrába csupán néhány szerző által bekapcsolt francia szakirodalom aktuális eredményeit. Kritikaként említhető meg, hogy a szerző nem ismerteti az afrikai regionális esetjogot, amely lényegében egyedül a regionális emberi jogi mechanizmusok közül foglalkozik behatóan a kollektív emberi jogok e szegmensével.²

Molnár Tamás tanulmányában egy alapvető ellentmondás feloldására vállalkozik: az állami szuverenitás elvének összhangba hozását a PPJNE külföldiek kiutasítását korlátozó rendelkezéseivel.³ A vizsgált téma aktualitása magyar viszonylatban is vitathatatlan, különösen 2015 óta tart lényeges a hazai közönség számára. A jelenlegi gyakorlat szerint azonban a PPJNE-ben foglalt rendelkezések korántsem biztosítanak azonos szintű védelmet, mint az EU vagy az Európa Tanács (ET) vonatkozó normái, ezért a joggyakorlat szempontjából háttérbe is szorulnak az EU és az ET rendelkezései mögött. Ennek ellenére a szerző alapos kutatás révén illusztrálja,

¹ Lásd többek között Samuel P. HUNTINGTON: A civilizációk összecsapása és az új világrend kialakulása (Budapest: Európa 2002); Travis SHARP: „Resource Wars in the Twenty-First Century” *Peace Review: A Journal of Social Justice* 2007, 323–330.

² SERAC and CESR v. Nigeria, 155/96, Banjul, 27 May 2002, CEMIRIDE and Minority Rights Group International v. Kenya, 276/2003.

³ PPJNE 13. cikk.

hogy az egyes anyagi jogi szabályok, mint a *non-refoulement* elve, miként ötvödik eljárásjogi normákkal a PPJNE 13. szakaszában, és milyen hatása lehet e szabályoknak a regionális és áttételesen a hazai normarendszerre.

Merőben eltérő megközelítést alkalmaz Chronowski Nóra és Lukonits Ádám, amikor a GSZKJNE hatását vizsgálja az Alaptörvényben és az Alkotmánybíróság vonatkozó gyakorlatában. A tanulmány origója Blutman László, Csatlós Erzsébet és Schiffner Imola 2014-ben megjelent műve, amelyben a nemzetközi jog hatását vizsgálják a magyar joggyakorlatra.⁴ Chronowski Nóra és Lukonits Ádám precíz megállapításai a nemzetközi jog és magyar jog rendszereinek találkozásáról és egymásra hatásáról ezt a művet veszik alapul. E kiindulópontból formai, kvantitatív és kvalitatív vizsgálattal, és táblázatok segítségével mutatják be eredményeiket. Anélkül, hogy a konklúziót néhány mondatban taglalva elárulnánk, inkább a szerzők meggyőző alaposágát érdemes kiemelni, amellyel elemzik, hogy melyik munkajogi, családi jogi, szociális ellátáshoz való joggal kapcsolatos, oktatással összefüggő vagy épp az Alkotmánybíróság hatáskörének korlátozásával kapcsolatos kérdésekben bírtak csekély, mérsékelt, jelentős vagy esetleg semmilyen hatással a GSZKJNE által biztosított emberi jogok.

Kaponyi Erzsébet a gazdasági, szociális és kulturális jogok alkalmazhatóságának egyes kérdéseit veszi górcső alá. Tanulmányában az emberi jogok e kategóriájának általános jellemzése mellett az értelmezésbeli bizonytalanságokra fókuszál. Érdekes nyomon követni, hogy noha a GSZKJNE-ben foglalt emberi jogok köre az egyezmény 1966-os elfogadása óta nem változott, tartalmában azonban jelentős, ámde „radar alatti” értelmezési változások mentek végbe. Az ECOSOC alá rendelt gazdasági, szociális és kulturális jogokkal foglalkozó bizottság (CESCR) által végzett fejlesztő tevékenység súlyát nehéz túlbecsülni. A CESCR szerepe pedig épp abban áll, hogy az egyezményben foglalt jogok tartalmát úgy alakítják, hogy az értelmezhető legyen az ezredforduló utáni jelentős megváltozott jogi-technikai-társadalmi kontextusban. Ennek keretében nem hanyagolható el a 2016-ban elfogadott kommentárok közül a szexuális és reprodukciós egészségről szóló, vagy az ugyanebben az évben kiadott, igazságos és kedvező munkakörülményekhez való joghoz kapcsolódó. Nem nehéz belátni, hogy ezek jelentéstartama az 1966-os elfogadás és az 1976-os hatályba lépés óta alapjaiban változott meg. Mivel a nemzetközi jogi kodifikáció napjainkra lényegében lezárult, ezért ezek a kommentárok jelentik a szakmai értelmezés csúcspontját. Természetesen második generációs emberi jogokról lévén szó, tényleges megvalósulásuk és kikényszeríthetőségük az állam lehetőségeitől fog függeni.

A sajátosságok vonalán tovább haladva Kardos Gábor az egyetemesség vetületeit vizsgálja fel, valamint párhuzamot von az állam egyéni teljesítőképessége és vállalt kötelezettségei kapcsán. Így érdemes megnézni azoknak államoknak a nyilatkozatait, amelyek deklarálták, hogy nem képesek a GSZKJNE-ben foglalt kötelezettségek maradéktalan betartására. Például Kenya, Madagaszkár és Zambia az alapfokú oktatás mindenkire kiterjedő bevezetése vonatkozásában fűztek nyilatkozatot az egyezményhez. (116. o.) Természetesen ehhez hasonló nyilatkozat észak- vagy nyugat-

⁴ BLUTMAN László – CSATLÓS Erzsébet – SCHIFFNER Imola: *A nemzetközi jog hatása a magyar joggyakorlatra* (Budapest: HVG-ORAC 2014).

európai államok esetében nem értelmezhető, mivel ez utóbbi államokban évszázados hagyományokon nyugvó, erős, folyamatosan modernizált oktatási rendszereket találunk. Mennyiben jelentenek problémát az egyezmény szempontjából az egyes afrikai államok által tett fenntartások? A kérdés összetett, és az arra adott válasz jelentős mértékben függ az olvasó emberi jogokkal kapcsolatos hozzáállásától. Véleményem szerint már az is jelentős eredménynek tekinthető, hogy jelenleg 170 részes állammal bíró nemzetközi szerződésről van szó, amely magába foglalja a nemzetközi közösség döntő többségét.⁵ Vagyis az államok jelentős része egyetért abban, hogy igenis vannak olyan gazdasági, szociális és kulturális jogok, amelyek mindenkire kiterjednek, amelyek érvényességét nem lehet elvitatni. Ez a 170 állam azonban rendkívül különböző gazdasági kapacitással rendelkezik, így nem is várható el, hogy fejlett és fejlődő vagy egyéb módon differenciált államok azonos módon tudják biztosítani az egyezményben foglalt jogokat. Épp ebben áll a nemzetközi jog – és ezen belül a nemzetközi szerződések – nagyszerűsége, mivel az eltérő értelmezéseket fenntartásokkal, az eltérő lehetőségeket nyilatkozatokkal tudja beemelni a rendszerbe, miközben államok minél szélesebb körét vonja a szerződés részes államainak körébe, amely által a gazdasági, szociális és kulturális jogok a szerződések 1976-os hatályba lépése óta univerzális elismerésre tettek szert. Az univerzalitás azonban számos oldalról közelíthető meg, illetve tartalma is változhat annak tükrében, milyen eszközök és források állnak egy állam rendelkezésére. Kardos Gábor tanulmánya második részében a 2008-ban kezdődő pénzügyi-gazdasági világválság hatásait elemzi a GSZKJNE egyetemessége és a fokozatos végrehajtás szemszögéből.

Raisz Anikó az Emberi Jogi Bizottság és közvetve a nemzetközi bírói fórumok egymásra hatását vizsgálja. A szerző számos bírói döntés vizsgálatán keresztül bizonyítja, hogy az egyes nemzetközi bírói fórumok, akár univerzális szinten a Nemzetközi Bíróság és a Nemzetközi Büntetőbíróság, akár regionális szinten az Emberi Jogok Európai Bírósága és az Emberi Jogok Amerika-közi Bírósága hogyan befolyásolja a hasonló szinten működő bíróságok gyakorlatát. Az Emberi Jogi Bizottság esetében azonban más a helyzet. Itt egy olyan testülettel van dolgunk, amely nem tekinthető bírói fórumnak, tevékenysége azonban mégis kvázi bírói attribútumokkal ruházta fel, így nem meglepő, hogy a Nemzetközi Bíróság is közvetlenül hivatkozik a Diallo-döntésben az Emberi Jogi Bizottság álláspontjára, amely több tekintetben is alátámasztja a Nemzetközi Bíróság érvelését. (216. o.) A döntésben foglalt hivatkozás azonban nem egyedi. Noha a nemzetközi jog nem precedensre építő jogág, a korábbi bírói döntések és a jogtudósok munkái mellé egyre inkább bekerülnek más típusú érvelések is, akár nemzetközi szervezetek határozatai, akár NGO-k által kiadott (ámde empirikus és dogmatikai kutatási módszertanon alapuló) jelentések, valamint az egyes nemzetközi testületek által jegyzett döntések, így például egy-egy *treaty body* által tett megállapítások.

Tóth Norbert tanulmánya esettanulmányként is felfogható, amellyel akár egy egyetemi előadáson is tökéletesen illusztrálni lehetne a nemzetközi szerződésekhez fűzött

⁵ UNTS Vol. 993/1966, https://treaties.un.org/Pages/ViewDetails.aspx?src=TREATY&mtdsg_no=IV-3&chapter=4&clang=_en.

fenntartások és az ezekkel kapcsolatos kifogások intézményét. A szerző tanulmánya címéül a „Korlátozottan veleszületett jogok” elnevezést választotta, szemléletesen érzékeltetve azt a paradoxont, hogy a PPJNE-ben taglalt jogok mint emberi jogok minden embert születésétől fogva megilletnek ugyan, a fenntartások általi korlátozással éppen ez az egyetemlegesség szenved csorbát. Milyen alapon tesznek mégis az államok fenntartást? Elsősorban a saját alkotmányos berendezésükre hivatkozva (Egyesült Államok), a sariával való esetleges összeütközést orvoslandó (Pakisztán) az élethez való jog kapcsán. (246. o.) Érdekes látni, hogy melyek azok az első generációs emberi jogok, amelyeknek a PPJNE-ben foglalt megfogalmazását nem tartják alkalmazhatónak az államok, illetve azt is, hogy a kapcsolódó kifogások az emberi jogok csorbíthatatlansága mellett szállnak sikra (Svédország), vagy inkább politikai konfliktusok leképeződéséről van szó (Pakisztán–India). (258. o.)

A tanulmánykötet harmadik irányultságához tartoznak azok a művek, amelyek az emberi jogok fejlődésének- fejlesztésének lehetőségeit taglalják, illetve az érvényesülés különböző módozatait vizsgálják. Ebben a körben Csapó Zsuzsanna egy univerzális emberi jogi bíróság felállításának lehetőségét tárja az olvasó elé. Első olvasatra a nemzetközi joggal foglalkozó kollégák többsége vélhetően megmosolyogná az idealistának ható ötletet, hiszen valóban utópisztikusnak hangzó koncepciót taglal a szerző. Ezen a ponton nem szabad elfelejteni, amit a szerző is felvet, hogy egy univerzális nemzetközi büntetőbíróság is évtizedeken át illúzióknak tűnt, még végül 1998-ban a részes államok megállapodtak az ICC létrehozásában. Azonban érdemes megfigyelni, hogy nem a földtől elrugaszkodott aktivista szöveget, hanem egy, a lehetőségeket és nehézségeket mérlegre tevő elemzést olvashatunk. Kérdésekből és bizonytalanságokból pedig bőven akad egy univerzális emberi jogi bíróság létrehozása kapcsán. Korántsem egyértelmű, mely emberi jogok, mely nemzetközi szerződések képeznék a bíróság joghatóságának alapját, hogyan valósulhatna meg az egyéni panaszjog és kívül szemben (csak államok, vagy nemzetközi szervezetek, esetleg multinacionális vállalatokkal szemben) történhetne meg a jogérvényesítés. A szerző a szakirodalomból való széles merítéssel illusztrálja, hogy a regionális rendszerek létrejötte és gyakorlata ágyazhatna meg az univerzális emberi jogi jogvédelmi rendszernek, azonban ennek az ázsiai kontinensen még csirái sem mutatkoznak. A szerző továbbá egy mentalitásbeli kérdésre is rámutat, mégpedig a nemzetközi joghoz való hozzáállásra és annak szerepére. Elégedjünk meg azzal, hogy az állami akaratot több-kevesebb fáziskéséssel leképező normarendszerről van szó? Vagy esetleg a nemzetközi jog arra is képes lehet, hogy progresszíven, irányt mutatva, aktívan alakítsa a nemzetközi kapcsolatokat? Ennek eldöntése már erősen egyénfüggő, azonban a realitás talaján maradván leszögezhető, hogy mindkét verzióhoz elengedhetetlen a politikai akarat megléte az államok részéről.

Más aspektusból vizsgálva Kecskés Gábor az egyéni panaszjog fakultatív jegyzőkönyv által 2008-ban kezdeményezett és 2013-ban hatályba lépett intézményét teszi vizsgálatának fókuszába. A PPJNE bevált rendszerét a gazdasági-szociális és kulturális jogokra alkalmazva tervezték a kezdeményező államok megerősíteni a fenti jogok kikényszeríthetőségét. Racionális megoldást alkalmazva a belső jogorvoslati lehetőségek kimerítéséhez kötött panaszjog a Gazdasági Szociális és Kulturális

Jogok Bizottságát teszi meg a rendszer letéteményesének. Az eljárás rugalmasan adaptálható lehetőségeket biztosít a Bizottságnak -- úgy mint vizsgálati, ajánlástételi vagy akár összegzési lehetőség –, amelyekkel a Bizottság a konkrét ügyben tájékozódást, érdemi vizsgálatot folytathat le, vagy akár publikus összegzést készíthet, illetve alkalmazhatja a nemzetközi segítségnyújtás és együttműködés eszköztárát is. A tanulmány második részében a szerző megvizsgálja a gazdasági, szociális és kulturális jogok érvényesíthetősége előtt álló akadályokat. Ezek közül a legjelentősebb a hatályba lépést követő immár hét évben a fakultatív jegyzőkönyv részes államainak alacsony száma. 2020 márciusában megállapíthatjuk, hogy az egyéni panaszjog intézményét nem támogatják univerzálisan az államok, mivel a jegyzőkönyv összesen 45 aláíróval és 24 részes féllel rendelkezik, 2018 óta pedig egyetlen állam sem csatlakozott a kezdeményezéshez.⁶

Komanovics Adrienne munkája nagyívű összefoglaló tanulmány, amelyben egy lépéssel hátra lépve, a PPJNE és a GSZKJNE érvényesülési lehetőségeit, valamint az egyes monitoring-mechanizmusok alkalmazásának nehézségeit taglalja. A tág értelemben vett ENSZ-család tagjainak – köztük az OHCHR, az ENSZ Menekültügyi Főbiztosának Hivatala – által közzétett informatív kimutatások beemelésével hozza testközelbe a szerző az egyes emberi jogi szerződéses által létrehozott bizottságok (*treaty bodies*) feladatkörét, és vázolja fel a bizonytalanságokat és kihívásokat, amelyek a szerződéses kikényszerítése és érvényesülésük nyomán követése körül észlelhetők. A szerző alapos kutatás alapján vázolja fel, mely tényezők vezethettek arra, hogy az univerzális emberi jogi jogérvényesítési mechanizmusok másodhegedűsi szerepbe kerülnek, akár a nemzeti bírói fórumokkal, akár a regionális érvényesítési mechanizmusokkal szemben.

Lakatos István szerzőtársaitól eltérő megközelítéssel, történeti aspektusból vizsgálja az Emberi Jogok Bizottságától az Emberi Jogi Tanácsig vezető utat. Az Emberi Jogok Bizottsága, amit az univerzális emberi jogi védelmi mechanizmus első számú bástyájának szántak volna az intézményt életre hívók – így például Eleanor Rooseveltt volt *first lady* – hírhedten nem váltotta be a hozzá fűzött reményeket. (166. o.) Miért nem? Elsősorban az emberi jogi egyezményekben részes államok akaratából kifolyólag, amelyek nem óhajtottak egy erős ellenőrzési jogosítványokkal felruházott szervet „a nyakukba venni”. Az 1946-ban létrejött testület tevékenységének első 20 évét a normaalkotás ölelte fel, amely egyúttal a Bizottság legjelentősebb vívmányának is tekinthető. Az 1970-es évektől kezdődő időszakban azonban az ellenőrzés került fókuszba, és ennek kapcsán már jóval kevésbé tekinthető sikeresnek a szervezet tevékenysége. A szerző jelentős diplomáciai érzékkel, de kellő határozottsággal mutat rá, hogy a komolyabb politikai súllyal rendelkező államok viszonylatában elmarasztaló országjelentések elfogadására nem nyílt mód. (170–171. o.) Paradox módon ugyanakkor azt is meg lehet állapítani, hogy a testület tevékenységében ennek ellenére valamiféle fejlődés volt észrevehető egészen 2006-ig akár a napirendet, akár az NGOK-kal történő közreműködést, akár a testület ülése-

⁶ UNTS Vol. 14531/2013, https://treaties.un.org/pages/ViewDetails.aspx?src=TREATY&mtdsg_no=IV-3-a&chapter=4.

ire ellátogató állam- és kormányfők számát vesszük alapul. Tény azonban, hogy a testületet ért kritikákra valahogy reagálni kellett. E helyzetben az ENSZ a kezdeményező szerepét vállalta magára, és Kofi Annan akkori főtitkár határozott támogatása mellett 2006-ban közgyűlési határozattal újáalakították a testületet, immár Emberi Jogi Tanács elnevezéssel. Az új univerzális emberi jogi csúcsszerv vitathatatlan újdonsága a négyévenkénti általános emberi jogi felülvizsgálat (UPR – *Universal Periodic Review*). Azonban a szerző rámutat, hogy ezt leszámítva valójában nagyon kevés érdemi újítás fedezhető fel a testület tevékenységében, ez pedig azt jelzi, hogy – az Emberi Jogok Bizottsága érájában is létező – a problémákat nem sikerült orvosolni 2006 óta.

Szabó Gábor a gazdasági, szociális és kulturális emberi jogok érvényesíthetősége kapcsán az állami és nem állami szereplők felelősségét vizsgálja. A témakör nem szokványos nemzetközi jogi nézőpontot tükröz, sokkal inkább a nemzetközi kapcsolatok elméletének területére kalauzolja az olvasót. A gazdasági, szociális és kulturális jogok kikényszeríthetősége állami aktorok esetén is minimum kétséges, nem állami szereplők, így különösen gazdasági társaságok vonatkozásában pedig jelentősen aluszabályozott. A hagyományos megközelítés szerint a nemzetközi szerződésekben az államokra hárulnak kötelezettségek, amelyeket aztán azok betartatnak a honos természetes és jogi személyekkel. Mára azonban a multinacionális vállalatok szerepe exponenciális ütemben megnövekedett. Ez társadalmi oldalról vizsgálva a vagyoni egyenlőtlenségek kiéleződéséhez, nemzetközi jogi oldalon pedig a multinacionális vállalatok potenciális nemzetközi jogi jogalanyiségének felvetéséhez is elvezet.⁷ A szerző elemzi az állam lehetőségeit a multinacionális vállalatok kapcsán, azonban elmondható, hogy nemzetközi szinten a bíróságok szempontjából egyszerűbb, ha az államra hárítják a felelősséget, ennek terjedelme azonban egyrészt regionális védelmi mechanizmusonként eltérhet, másrészt kiforrott nemzetközi jogi normatív kötelezettséggel sem bír. (232, 234, 241. o.) Megfelelő szabályozottság hiányában így a nemzetközi közösség a célok meghatározásában a Millenniumi Fejlesztési Célok (MDGs) és a Fenntartható Fejlesztési Célok (SDGs) finom, célorientált programnormáihoz nyúlt.⁸ Multinacionális vállalatok szempontjából azonban hatékonyabb megoldást jelenthet a márkaépítés és marketingszempontok mentén kialakított önszabályozó módszer, a vállalati társadalmi felelősségvállalás (CSR – *corporate social responsibility*) rendszere.⁹

Összességében megállapítható, hogy az emberi jogok a figyelem központjában maradtak az elmúlt 70 évben. Az eltelt időszakban számos kihívás érte azonban az emberi jogok védelmének nemzetközi rendszerét, amely átértékelésre, reflexióra sarkall, ugyanakkor megerősíti az egyetemes emberi jogok mint az emberiség civilizációs vívmányai megőrzésének fontosságát. A jubileumi tanulmánykötet ennek

⁷ Anna-Luise CHANÉ – Jan WOUTERS: „Multinational Corporations in International Law” *KU Leuven Working Paper* No. 129. (2013), https://papers.ssrn.com/sol3/papers.cfm?abstract_id=2371216.

⁸ Millennium Development Goals (2000–2015), Sustainable Development Goals (2015–2030), <https://www.un.org/sustainabledevelopment/>.

⁹ SZEGEDI Krisztina – MÉLYPATAKI Gábor: „A vállalati társadalmi felelősségvállalás (CSR) és a jog kapcsolata” *Miskolci Jogi Szemle* 2016/1, 51–70.

a hatalmas normaanyagnak tizenhárom szálát szedi csokorba az olvasó számára. A mű egyúttal kiváló olvasmányként szolgálhat kutatóknak vagy a téma iránt érdeklődőknek, akik az emberi jogok egy-egy szeletére kíváncsiak, gyakorló diplomatáknak és jogászoknak, akiket az egyes mélyebb koncepcionális kérdések is foglalkoztatnak, továbbá szakdolgozatot, diplomamunkához kutatást végző hallgatóknak, akik forrást és inspirációt keresnek, és általában mindenkinek, akit érdekelnek az emberi jogok aktuális kérdései.

*Hárs András**

NAGY TAMÁS: EGY ARKANGYAL VISZONTAGSÁGAI. JOG, IRODALOM, INTERTEXTUALITÁS HAJNÓCZY PÉTER MŰVEIBEN (BUDAPEST: GONDOLAT KIADÓ 2018) 258.

Nagy Tamás munkássága fáradhatatlanul feszített szövegtükröket a jog- és irodalomtudomány között húzódó határok fölé. A Szegedi Tudományegyetemen dolgozó szerző váratlan és korai halála ezért is lehet fájdalmas veszteség és folytatásért kiáltó szakmai teljesítmény mind a két diszciplína művelőinek. Bár ez utóbbi feladat egy tolmács nélkül hagyott külkereskedelmi tárgyalásra hasonlít, a folytatáshoz első lépésben az segíthet hozzá, ha azt, amit már tudhatunk, áttekintve értékeljük. Nagy utolsó könyve posztumusz jelent meg a Gondolat Kiadó gondozásában 2018-ban. Olyan tanulmányokat, szöveg- és képközléseket tartalmaz ez a kötet, amelyek hermeneutikai szempontból igényes reflexióra serkentenek, kiindulva abból a kérdésből, hogy miben különbözik és miben egyezhet a jogi és szépirodalmi szövegek olvasata. A szerző már több mint másfél évtizede a két tudományterület közötti átjárási lehetőségek tudatos vizsgálata felé fordult, és azóta is kitartóan vállalkozott a sokszor hálátlan közvetítőszerepre.¹ Ennek a vállalkozásnak az utolsó, kiténtett szépirodalmi forrása egyértelműen Hajnóczy Péter (1942–1981) írásművésze volt.

A Szegedi Tudományegyetem Bölcsészettudományi Karán a Cserjés Katalin vezette Hajnóczy Péter Hagyatékgondozó Műhely munkájához csatlakozva, a kiadatlan szövegek feltárása és közlése mellett az életművet vizsgáló konferenciák szervezése és tanulmánykötetek szerkesztése is Nagy Tamás feladata volt a 2010-

* Tanársegéd, Nemzeti Közszolgálati Egyetem, Államtudományi és Nemzetközi Tanulmányok Kar, 1083 Budapest, Ludovika tér 2., tudományos segédmunkatárs, Szegedi Tudományegyetem, Állam- és Jogtudományi Kar, 6720 Szeged, Bocskai u. 10–12. E-mail: hars.andras@uni-nke.hu.

¹ Ahhoz, hogy ennek a munkának a hazai kontextusát megértsük, érdemes Nagy Tamás kollégájának, Fekete Balázsnak a „jog és irodalom” kapcsolatát kutatók munkásságáról írt, átfogó tanulmányát felidézni. A tanulmány szerzője, ennek a nem formális akadémiai körökből a 2010-es évektől szerveződött kutatói közösségnek és az általuk rendezett szimpóziumok, illetve publikációk terméséből egy fokozatosan legitimált egyetemi curriculum képét rajzolta meg. Ennek a munkának egyik központi alakja Nagy volt. FEKETE Balázs: „Jog és irodalom”: Csendes forradalom a magyar jogelméletben? *Korunk* 2020/3, 77–85.